

TATARİSTAN'DAKİ “SÜYÜN BIKE” VE AZERBAYCAN'DAKİ “BAKÜ KIZ” KULELERİ KAYNAKLI ORTAYA ÇIKAN EFSANELER ÜZERİNE İR İNCELEME

Özet: Türk halkları, tarihteki göçebe yaşam tarzının etkisiyle çok güçlü bir sözlü anlatı geleneğine sahip olmuşlar ve geniş Avrasya coğrafyasında yerleştikleri yerlere efsaneleri de taşıyarak bunları yer adlandırmalarında da kullanmışlardır. Çalışmamızda; Tataristan'ın Kazan şehrindeki “Süyün Bike Kulesi” ve Azerbaycan'ın Bakü şehrindeki “Kız Kulesi” öncelikle tarihi, işlevsel ve mimari özellikleri açısından ele alınmıştır. Bu mimari eserlere atfedilen efsaneler ise; olay örgüsü, içerik ve tipoloji açısından karşılaştırılmıştır. Değerlendirilmeler sonucunda elde edilen bilgiler doğrultusunda bu efsanelerin ortak ve farklı yönleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: folklor, efsane, kule, süyün bike, kız kulesi

Аннотация: Түрк элдери; тарыхтагы көчмөн жашоо образынын таасири менен аябай күчтүү оозеки чыгармачылык салтына ээ болуп, кең Евразия географиясында жайгашкан жерлерине уламыштарды да жайылтышып, буларды жер аталыштарында дагы колдонушкан. Изилдөөбүздө; Татарстандын Казан шаарындагы «сүйүмбийке мунарасы» жана Азербайжандын Баку шаарындагы «кыз мунарасы» биринчиден тарыхый, функционалдык жана архитектуралык өзгөчөлүктөрү багытынан колго алынган. Бул архитектуралык имараттарга арналган уламыштар болсо; сюжеттик, мазмундук жана типологиялык багыттан салыштырылган. Баалоолордун натыйжасында келип түшкөн маалыматтарга карата бул уламыштардын окшоштуктары жана айырмачылыктарын аныктоого аракет кылынган.

Түйүндүү сөздөр: фольклор, уламыш, мунара, сүйүмбийке, кыз мунарасы

Annotation: The Turkic peoples, with the influence of nomadic lifestyles in history, have had a very strong tradition of oral narration and have used them in place naming, carrying legends in places where they are located in the vast Eurasian geography. In our study; The “Suyumbike Tower” in the Kazan city of Tatarstan and the “Maiden’s Tower” in the city of Baku in Azerbaijan were first considered in terms of their historical, functional and architectural characteristics. The legends attributed to these architectural works are; event context, content and typology. It has been tried to determine the common and different aspects of these legends in accordance with the information obtained as a result of the evaluations.

Key words: folklore, legend, tower, suyumbike, maiden’s tower.

Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk halkları; tarihteki göçebe yaşam tarzları sayesinde zengin bir sözlü anlatı geleneğine sahip olmuşlardır. Bu halklar, çeşitli sebeplerden dolayı yüzyıllar boyunca Sibiry ve Türkistan'dan değişik güzergâhları kullanarak çeşitli coğrafyalara göç etmişlerdir. Bu göçlerde, göç güzergâhı üzerinde ve yerleştikleri yerlerde yaşayan halklarla, tabii olarak kültür alışverişinde bulunmuşlardır. Bunun neticesinde Türk halkları anayurtlarından taşıdıkları mitolojik hazineye, yeni komşularının değerlerinden de katkı yaparak sözlü anlatı geleneklerini zenginleştirmişlerdir. Gittikleri coğrafyalarda yaşadıkları yerlerin birçoğunu kendi dillerinde adlandırmışlar, bu adlandırmayı yaparken mitolojiden ve efsanelerden de faydalanmışlardır. Halk edebiyatı ürünlerinden biri olan

efsaneler; geçmişle günümüz arasında kültürel aktarımı sağlayan, insanın ve onun oluşturulduğu kültürel yapının anlaşılmasına katkıda bulunan alanlardan biridir. Gerçek ve hayali varlıklara, yer ve olaylara olağanüstü özellikler atfederek oluşturulan anlatılanların gerçek olduğuna ilişkin inançla birlikte kişinin bireysel – toplumsal yaşamını yönlendiren anonim edebiyat türlerindedir. (Saticioğlu, 2012: 28-29)

Rusya Federasyonu'na bağlı, Doğu Avrupa'da yer alan Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nden Süyün Bike Kulesi ve Kafkasya'da bulunan Azerbaycan'ın başkentindeki Bakü Kız Kulesi; günümüz koşullarında birbirlerine karayoluyla 2279 km, kuş uçuşu 1711 km uzaklıktadır. Aradaki bu mesafeye rağmen söz konusu iki kule üzerine anlatılagelen efsaneler çeşitli benzerlikler göstermektedir. Bu efsanele-

re konu olan yapılar; öncelikle tarihi, işlevsel ve mimari özellikleri açısından ele alınmıştır. Bunun sebebi bu efsanelerin oluşumunda; yapının, sosyal çevrenin, tarihi ve göncel kullanımın büyük rolü olmasıdır.

Süyün Bike Kulesi: Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nde İdil Nehri'nin kıyısında yer almaktadır. Tarihi başkent Kazan'ın en ilginç mimari yapısı ve şehrin simgesidir. Yüksekliği 58 metredir ve yedi kattan oluşmaktadır. Kule 1 m 98 cm güneydoğuya eğimlidir. İnşa tarihi ve amacı konusunda ortaya atılan birçok tez vardır: 1. 1552 yılından (Kazan'ın Rus işgalinden) önceki bir tarihte minare olarak inşa edilmiştir. 2. Safa Giray Han için türbe olarak başka bir yapının yerine yeniden yaptırılmıştır. 3. Safa Giray Han'ın eşi Kazan Kraliçesi Süyün Bike'nin emriyle bir nöbetçi noktası olarak 16. yüzyılda inşa edilmiştir. 4. 17-18. yüzyıllarda yaptırılmıştır. Fakat kule hakkında tespit edilebilen ilk yazılı kaynak 1777 yılına aittir. (Azitova & Khaibullina, 2016: 23) (Gazizova, 2016: 12) Arkeolojik çalışmalar sonucunda kulenin batı tarafında 1977'de iki klasik Müslüman türbesi kalıntısı ve mezar taşları bulunmuştur. Bu türbelerin Kazan Hanları ve onların ailelerine ait olduğu tespit edilmiştir. Arkeolog A. H. Halikov'a göre, bu kule hem cami minaresi hem de güvenlik amaçlı gözetleme kulesi olarak kullanılmıştır. (Kazansk Kreml', 2017) Görüldüğü gibi arkeolojik bulgular kulenin Tatar Türk mimari eseri olduğunu kanıtlamaktadır.

Süyün Bike, Kazan Hanı Safa Giray'ın vefat etmesinin ardından yaşı henüz küçük olan oğlu adına ülkeyi yönetmiş, halkının büyük sevgi ve saygısını kazanmıştır. Süyün Bike adına atfedilen bu kule ve efsanesi; Kazan Tatarları (İdil Bulgarları) için, 1552 yılındaki Rus işgali sırasında çekilen zulüm ve acıları sembolize etmektedir. Tarihi bir karakter olarak ise Süyün Bike, Kazan şehriyle ve İdil Bulgarlarının özgürlük özlemleriyle özdeşleşmiştir. Günümüzde Süyün Bike Kulesi, Kazan Kremlin Devlet Müze Kompleksi sınırları içindedir. 2000 yılında bu kompleks bütün olarak UNESCO tarafından Dünya Kültürel ve Doğal Miras Listesi'ne eklenmiştir. Etrafı surlarla çevrili bu komplekste; eski Kazan şehir merkezi, Tataristan Devlet Başkanlığı Sarayı, Kul Şerif Camisi, Blagoveşen Katedrali, Saray Kilisesi, manastır, askeri okul ve surlara bitişik birçok kule yer almaktadır. Başkent Kazan için tarihi ve turistik açıdan çok büyük önem taşıyan Süyün Bike Kulesi ziyarete açıktır.

Bakü Kız Kulesi: Bakü'de "İçerişehir" denilen eski yerleşim merkezinin güneydoğusunda büyük bir kule dikati çeker. Azerbaycan Türkçesinde Kız Kalesi (Qız Qalası) adı verilen bu anıt yapı; silindirik, yüksek bir kule ile ona ekli duvar bölümlerinden oluşmaktadır. Bakü'nün adeta sembolü haline gelen ve eski kentin silüetine önemli bir katkı sağlayan Kız Kulesi, bugün denizden ayrı bir konumda bulunmakla birlikte, ilk olarak Hazar Denizi'nin kıyısında yapılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar bu ko-

numunu koruyan eser daha sonraları deniz seviyesindeki düşme ve yapılan dolgular sonucunda Hazar'dan kopmuştur. (Sayan, 2006: 113)

Bakü Kız Kulesi eski kale duvarlarının güneydoğu bölümünde, sahil parkın yakınında bulunur. Yüksekliği 23 metredir. Birinci katında duvar kalınlığı 5 metreyi bulmaktadır. Kulenin içi 8 kata ayrılmıştır. Her kat yontma taşlarla inşa edilmiştir. Yapılış tarihi tam olarak tespit edilememekle birlikte, bitişiğinde 1338'de Şirvanşahlar döneminde kale duvarları inşa edilmiştir. (Fərhadovlu, 2006: 102) Kulenin içinde, ağız üçüncü kata açılan 21 metre derinliğinde bir kuyu bulunmaktadır. Kuzeybatı tarafında Han Sarayı (Şirvanşahlar Sarayı) ve Bakü Kalesi'nin Şah Abbas kapısına uzanan yeraltı yolları olduğu da bazı yayınlarda belirtilmektedir. (Sayan, 2006: 115) 1964 yılından bu yana müze olarak faaliyet göstermeye başlamış ve 2000 yılında İçerişehir'le beraber UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne girmiştir. (Qəmbərova & Köçərli, 2014: 3) Kulenin tarihte; dalgakıran, hazine muhafaza yeri, ateşperest ibadethanesi, rasathane, deniz feneri, gözetleme ve savunma kulesi gibi işlevlerde kullanıldığı düşünülmektedir. (Sultanova, 2011: 6) (Ağayev & Rəcəbova, 2015: 15) Ancak bu konuda kesin kayıtlar yoktur. Elde olan tek belge 12. yüzyıldan kaldığı düşünülen, günümüzde bazı harfleri okunamayacak kadar tahrip olmuş bir kitabedir. Kitabede adı geçen Davut oğlu Mesut'un, eseri yaptıran mı, yoksa mimar mı olduğunu söylemek mümkün değildir. (Sayan, 2006: 115) Bu yapı günümüzde Azerbaycan'ın en önemli sembollerinden biridir ve dünyanın birçok yerinden turist çekmektedir.

Söz konusu kuleler, tarihte farklı amaçlarda kullanılmaları nedeniyle bölge sakinleri tarafından minare ve kale olarak da adlandırılmaktadır. Azerbaycan'da kale surlarına bitişik bir kule mimarisine sahip olduğu için kale (qala) olarak, Tataristan'da klasik minarelere benzemeyen bir yapıda inşa edildiği halde minare (manara) olarak adlandırılmıştır. Ayrıca, bu yapılarla ilgili adlandırmalar yabancı dillerdeki kaynaklarda kule olarak geçmektedir. Söz konusu lehçelerdeki adlandırmalar ise, Arapça kökenli minare (minaret) kelimesinin kule yerine de kullanılmış olmasından kaynaklanabilir. Bu iki yapının tarihte kule olarak kullanılmış olmaları ise ortak yönleridir ve ikisinin de yapılış tarihleri kesin olarak tespit edilememiştir. Süyün Bike Kulesi tarihte bir başkentte inşa edilmiştir. İlk yapıldığı dönemde Bakü'nün hangi statüde olduğu bilinmediği için, günümüzde bir başkentte yer alsada da Bakü Kız Kulesi için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Onomastik açıdan ise iki kule de kız veya kadın adı almıştır.

Günümüzde iki kule de şehir içindedir ve buldukları bölgenin ve ülkenin önemli sembolleri arasındadır ve müze niteliği taşır. Süyün Bike ve Bakü Kız kuleleri, çok iyi korunmaktadır ve UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne girerek özel bir statüye de kavuşmuşlardır. Karşılaştırmanın daha açık görülebilmesi açısından, yukarıdaki bilgiler ışığında bu kulelerin özellikleri tablo şeklinde verilmiştir:

| | Süyün Bike Kulesi | Bakü Kız Kulesi |
|--------------------------------------|----------------------------------------------|-------------------------------------------------------|
| Yapılış Tarihi | ? | ? |
| Yükseklik | 58 | 23 |
| Tarihteki Konumu | Başkentte bulunmaktadır. | ? |
| Tarihi İşlevi | Minare, gözetleme ve çan kulesi. | Deniz feneri, gözlemevi, savunma ve gözetleme kulesi. |
| Günümüzdeki Konumu | Şehir merkezinde. | Şehir merkezinde. |
| Günümüzdeki İşlevi ve Statüsü | Turistik, Devlet Müzesi, UNESCO Dünya Mirası | Turistik, müze, UNESCO Dünya Mirası |

Kulelerle ilgili olarak anlatılan ve bizim incelememize konu olan efsaneler ise şöyledir:

Süyün Bike Kulesi Efsanesi: Yeryüzünde eşine rastlanmamış bir güzelliğe sahip ve dul olan Süyün Bike Hatun'u duyan Korkunç İvan (İvan Grozniy); ona, kendisiyle evlenerek Moskova Çarıçesi olmasını teklif eder. Süyün Bike'nin bu teklifi reddetmesi üzerine, Ruslar Kazan'a sefer düzenler. Bir katliam çıkmasını istemeyen Süyün Bike, bir şartla Korkunç Çar'la evlenmeye razı olur. Düğün hediyesi olarak bir hafta içinde Kazan'daki bütün minarelerden daha yüksek bir kule yapılmalıdır. Çar yerine getirilmesi neredeyse imkansız olan bu şartı yerine getirir. Düğün gecesi verilen ziyafet esnasında gelin, Moskova'ya hareket etmeden önce son defa doğduğu şehre yukarıdan bakmak ister. Son kata kadar çıkar ve küçük oğluyla beraber aşağı atlar. Bunu gören Korkunç İvan ise Kazan'ı yakar. (Volga Kıyıları, 2017)

Bakü Kız Kulesi Efsanesi: Aras'ın ilerisinden bir Han, oğluna güzelliğiyle meşhur bir kızı almak ister. Han birkaç defa elçi yollar, kızıdan "evet" cevabını alamaz. Han bir gün haber gönderir ve güzelliğe razı olmazlarsa zorla alacağını söyler. Kızın kardeşleri bir kule diktirirler. Birkaç yıllık yiyecek depolayıp yerin altından su çektirirler ve kulede yaşamaya başlarlar. Han askerleriyle gelir, ne yapsa da kuleyi alamaz. Bir ihtiyar, Han'a kulenin odun yolunu ve su yolunu keserse kuleyi alabileceğini söyler. Han kulenin odun yolunu keser. Kızın kardeşleri odun yerine tüfek kabzalarını yakar. Han çok uğraşmasına rağmen kulenin su yolunu bulamaz. İhtiyar, "Gidin bir katıra arpa yedirin, ama su vermeyin. Götürün, kalenin dört bir yanını dolaştırın. Katır nerede ayağını yere vurursa su yolu ordadır." der. Öyle de yaparlar; katırın ayağını dövdüğü yeri kazıp, kulenin suyunu keserler, kızı alıp götürürler. Bu kule de Kız Kulesi olarak anılmaya başlar. (Acaloğlu & Beydili, 2005: 168-169)

Süyün Bike ve Bakü Kız Kulesi efsanelerinde; zorla evlenmek isteyen çar veya güzel bir kızı oğluyla zorla evlendirmek isteyen han vardır. Mağdur konumundaki tiplerse, ülkesi işgal edilmiş bir dul bir hanbike ve sıradan bir kızdır. İkisi de güzelliğiyle ön plana çıkmaktadır. Süyün Bike diğer efsanelerdeki kadın tipinden farklı olarak; idareci, kahraman ve koruyucu bir hüviyete sahiptir. Süyün Bike'nin yanında kendi gibi mağdur olan oğlu, Bakü Kız Kulesi efsanesindeki kızın da yardımına koşan ve mağdur olan kardeşleri vardır. Süyün Bike dışında efsanelerdeki yöneticiler zorba konumundadırlar.

Bakü Kız Kulesi Efsanesindeki tiplerin hayali kahraman olma olasılığı yüksekken; Süyün Bike Efsanesinin

kahramanları, bilinen tarihi kişilerdir. Bu karakterler Süyün Bike (1516-1554), onun oğlu ve Korkunç İvan'dır (1530-1584). Kazan Hanlığının dul hanbikesi Süyün Bike, gerçek hayatta olduğu gibi efsanede de Ruslara ve onların zalim hükümdarı Korkunç İvan'a karşı halkını ve devletini korumaya çalışmaktadır. Korkunç İvan, tarihte de Kazan'ı yakıp yıkan Rus Çarı'dır. Efsaneye göre Korkunç İvan onunla evlenip Rus Çarıçesi olmazsa Kazan'ı yakıp yıcağıdır. Gerçek hayatta ise Kazan'ı işgal etmiş, yakıp yıkmış ve Süyün Bike'yi tutsak olarak Kazan'a götürmüştür. Efsanede Süyün Bike'yle beraber kuleden atlayarak ölen oğlunu ise, gerçek hayatta Ruslar Moskova'ya götürüp vaftiz ederek ona Aleksander adını vermişlerdir. Süyün Bike de kuleden atlayarak değil, tutsak yaşadığı Moskova'da kahrından ölmüştür. Netice olarak Süyün Bike ve milletinin çektiği acılar efsanenin ana temasını oluşturmuştur. Günümüzde Süyün Bike Kazan Tatarlarının milli kahramanlarından. Efsanedeki tiplerin ve olayların gerçek tarihle büyük benzerlik göstermesi, sözlü tarih ve anlatı geleneği ilişkisi açısından dikkat çekicidir. Bu benzerlik, efsanelerin toplumsal belleğimizi oluşturan en önemli araçlardan biri olduğunu gözler önüne sermektedir.

Olay örgüsü bakımından Süyün Bike ve Bakü Kız kuleleri kaynaklı efsanelerde, hükümdarların zorla bir kadınla evlenmek istemeleri, bu olayda kadınların yanlarında yakınlarının olması ve onların da etkilenmeleri benzerlik göstermektedir. Bakü'deki efsanede kız ve kardeşleri her şartta inşa ettikleri kulede kalarak mücadele ederler. Kazan'daki efsanede ise Süyün Bike halkını korumak için istemeye istemeye çarın teklifini kabul etmek zorunda kalır ve ona düğün hediyesi olarak kule yaptırır. Şehrine son bir defa bu kuleden bakar, ama dayanamayarak oğluyla birlikte hayatına son verir. Bakü Kız Kulesi efsanesindeyse farklı olarak, kardeşler mücadeleyi kaybeder ve kız hanın eline düşer. İki efsanede de evlilik konusunda kadının rızasının önemine vurgu yapılmıştır. Bu, Kazan ve Bakü'de kültürel ve sosyolojik yapının ortaklığını gözler önüne sermektedir.

Efsanelerde geçen Süyün Bike Kulesi Hanbike'nin isteği üzerine, Bakü Kız Kulesi de kızı bir tehlikeden koruma amacıyla yaptırılmıştır. Efsanelerde koruyucu erkek veya erkeklerle mağdur olan bir kadın vardır, ancak başkahramanları kadınlardır. Bu efsanelerde gelişen olaylar Türk Dünyasında kadının toplumdaki önemi ve statüsü konusunda önemli ipuçları vermektedir. Ayrıca dört efsane de kötü sonla bitmektedir. Karşılaştırmanın daha açık görülebilmesi açısından, yukarıdaki bilgiler ışığında bu efsanelerin tipleri ve karakter özellikleri tablo şeklinde verilmiştir:

| | Süyün Bike Kulesi | Bakü Kız Kulesi |
|----------------------------------|----------------------------|-------------------------|
| I. Kahraman ve özelliği | Hanbike (kraliçe) - mağdur | Kız - mağdur |
| II. Kahraman ve özelliği | Çar - saldırgan | Han - saldırgan |
| III. Kahraman ve özelliği | Oğul - mağdur | Kardeşler - yardımsever |
| Hayvan | - | Katır - araç |

Yaptığımız incelemede efsanelerin oluşumuna kaynaklık eden yapıların buldukları çevre için; çok büyük mimari, kültürel ve folklorik değer taşıdıkları görülmektedir. Bu yapıların devletler ve uluslararası kuruluşlar tarafından özel statü verilerek korumaya alınmaları sevindirici bir durumdur. Ancak Türk Dünyasının birçok yerinde benzer mimari ve folklorik değer taşıyan eserlerin koruma

ve tanıma faaliyetlerindeki yetersizlikler nedeniyle hak ettiği değeri görmediği bilinmektedir. Türk Keneşi ve ona bağlı olan TÜRKSOY gibi kuruluşların, UNESCO benzeri doğal ve kültürel miras listesi oluşturması; böylece Türk Dünyasında bu tür yapıların kayıt altına alınması, korunması, restorasyonu, korunması ve dünya turizmine kazandırılması gerekmektedir.

İncelediğimiz efsanelerden de görüldüğü üzere; yüzyıllardır birbirinden uzakta, farklı tarihi süreçlerden geçmiş ve farklı komşularla kültür alışverişinde bulunmuş olmalarına rağmen, Türk halklarının efsaneleri içerik, olay örgüsü ve tipoloji bakımından büyük benzerlikler göstermektedir. Bu benzerlikler, anayurtlarından sözlü geleneğin ve mitolojik öğelerin yeni yurtlara tek bir merkezden taşındığını kanıtlamaktadır. Farklılıkların ise; yaşanan coğrafyalardan, geçirilen farklı tarihi süreçlerden ve komşularla etkileşimden kaynaklandığı görülmektedir.

Kaynakça

1. Acaloğlu, A., & Beydili, C. (2005). *Əsətlər, Əfsənə və Rəvayətlər*. Bakü: Şərq Qərb.
2. Ağayev, F., & Rəcəbova, N. (2015). *Qız Qalasının Sirləri. Y. Kuşneryova içinde, Mədəniyyətlərin Kəsişdiyi Yer*. Bakü: Yuliya Kuşneryova.

3. Azitova, G. S., & Khaibullina, R. R. (2016). *Legenda O Başne Syuyumbike. Çelovek. Obşestvo. Sovremennost'*
4. Fərhadovlu, K. (2006). *Bakı İçərişəhər*. Bakü: Ş-Q & Çinar-Çap.
5. Gazizova, E. R. (2016). *Legenda O Syuyumbike. Çelovek. Obşestvo. Sovremennost'*
6. Kazansk Kremli'. (2017). 3 1, 2017 tarihinde Kazan Kremlin Devlet Müzesi Resmi Sayfası: <http://www.kazan-kremlin.ru/kremlin/architecture/2/> adresinden alındı.
7. Qəmbərova, Ş., & Köçərli, F. (2014). *Ölkəşünaslıq Ədəbiyyatının Uşaq Kitabxanalarında Təbliği*. Bakü: Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi.
8. Sattıoğlu, H. (2012). *Türk Halk Eğitiminde Alperenlik Ruhu*. Ankara: Eğitimde Birlik Derneği Kültür Yayınları.
9. Sayan, Y. (2006). *Bakü Kız Kalesi. Sanat Tarihi Dergisi*(Sayı XV/1)
10. Sultanova, P. (2011, 5 6). *Nadir Sənət İnciləri Xəzinəsinin Dünəninə və Bugününə Baxış*. Bakü, Azərbaycan: 525. qəzet.

* II. Uluslararası Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Kongresi'nde (11-12 Mayıs 2017, Bişkek) bildiri olarak sunulmuştur.